

Variantnost jazykových prostředků v rozhlasové češtině

Ondřej Bláha

Střídání jazykových prostředků, které jsou v zásadě synonymní, ale navzájem se liší svou stylovou platností nebo regionálním příznakem, je charakteristickým rysem jazykové situace češtiny.¹ Platí to zejm. ve fonologii a flexi jako jazykových rovinách, v nichž se zvlášť výrazně projevuje onen podstatný rozdíl mezi češtinou regulovanou (psanou, kodifikovanou) a neregulovanou (běžně mluvenou). Zvlášť velké napětí mezi variantami ve fonologii a flexi lze jistě očekávat v médiích, která traktují mluvený jazyk – tím spíš, kombinuje-li se v rámci jednoho a téhož textu uvědomovaný rys oficiálnosti komunikace se snahou navodit u posluchačů nebo diváků zdání komunikace nenucené a přirozené, zdánlivě polooficiální či neoficiální. Střídání jazykových prostředků v textech tohoto typu úspěšně sleduje, analyzuje a interpretuje monografie P. Sojky.²

Materiálovým východiskem této monografie je přepis čtyřiceti dialogů, které proběhly mezi moderátory a hosty rozhlasových pořadů *Interview BBC* a *Nad věcí* v l. 2002–2005. Autor v textech sleduje frekvenci téměř dvou desítek jevů z oblasti fonologie (resp. fonetiky) a flexe a získaná data uvádí do vztahu se sociolingvistickou charakteristikou jednotlivých mluvčích. Ukazuje např., že mezi českými dlouhými vokály mají největší tendenci ke zkracování vokály *í* a *ú* a že toto zkracování je relativně nejčastější ve fletivních formantech (s. 42). Zkracují se, resp. redukují, i vokály krátké – nejčastěji ve velmi frekventovaných slovech jako *tak*, *že*, *to* a tvarech slovesa *být* (*jsem*, *je*, *byl* – s. 49). Otevřená výslovnost vokálů, která je pro mluvčí běžně mluvené češtiny „východního typu“ komunikační dominantou češtiny „západní“ (neterminologicky prostě „pražské“),³ je naproti tomu podle zjištění P. Sojky v rozhlasových textech rysem spíše okrajovým (s. 52).

Jiná dominanta běžně mluvené „západní“ češtiny, která však ve skutečnosti ve značné míře funguje i v češtině „východní“, výsledek diftongizace *ý* > *ej*, také

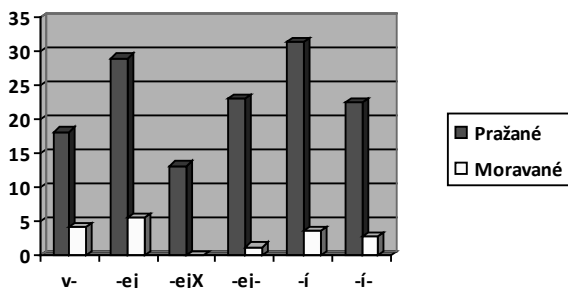
¹ Upozorňuje na to např. J. Kořenský in týž, ed. (1998). *Český jazyk. Najnowsze dzieje języków słowiańskich*. Opole: Uniwersytet Opolski, s. 93.

² SOJKA, Pavel (2012). *Tvaroslovná a hláskoslovná variantnost v dialogických textech rozhlasové publicistiky*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta, 156 s. ISBN 978-80-7290-714-4

³ Tyto termíny zavádíme a vysvětlujeme in BLÁHA, Ondřej (2009). *Funkční stratifikace češtiny*. Olomouc: Univerzita Palackého, s. 20.

ve zkoumaných textech nikde nepřevažovala nad variantou spisovnou, tj. nad tarším a nediftongizovaným *y* (s. 59). Přirozené je však rozdíl v tom, v které části slova se výsledek diftongizace (*ej*) nachází – v pozici na konci slovního tvaru (často na absolutním konci) je mnohem frekventovanější než v pozicích nekoncových (s. 56). Důležitým zjištěním je poměrně malý výskyt proteze typu *von* i v projevech mluvčích z Čech – potvrzuje se tedy už dřívější teze, že protetické *v-* v češtině ustupuje (s. 61).

S využitím autorových dat lze vytvořit graf, který výmluvně zobrazuje fonologické rozdíly mezi projevy mluvčích z Prahy a mluvčích z Moravy (sloupce vyjadřují procentuální zastoupení nespisovných variant v poměru k variantám spisovným):

Vysvětlivky: *v-* (proteze typu *von*, *vodešel*); *-ej* (výsledek změny *y* > *ej* v absolutním konci slova, např. *dobrej*); *-ejX* (výsledek změny *y* > *ej* v tvarotvorném formantu v nekoncové pozici, např. *z dobrejch*); *-ej-* (výsledek změny *y* > *ej* v tvarotvorné bázi, např. *mlejn*); *-í* (výsledek změny *é* > *í* v absolutním konci slova, např. *heskí děti*); *-í-* (výsledek změny *é* > *í* v tvarotvorném formantu v nekoncové pozici, např. *heskíma dětma*).

P. Sojka sleduje i některé další jevy vznikající v proudu řeči, především elizi hlásek, která se vyskytovala i v textech kultivovaných mluvčích, tíhnoucích ke spisovnému vyjadřování (s. 67). Elize se pravidelně objevovala v částici *eště* a ve slovech s iniciálním *jd-* a *jm-* (*de tam, méno* – s. 65), ale překvapivě málo se vyskytovala v konsonantické skupině *kt-* na začátku velmi frekventovaného relativu *který* (s. 65). Naopak velmi frekventovaná a pravidelná byla zjednodušená výslovnost výrazů *nějaký* [náki], *dělal* [dál], *třeba* [třea] a *protože* [pře], u nichž se pohybovala v rozmezí o necelých 40 % výskytů redukované varianty až k výskytu téměř stoprocentnímu.

Změny a modifikace v rovině zvukové se přirozeně odrážejí v rovině flexe, v níž autor sleduje zejm. varianty tvarů substantiv v instr. pl. a sloves ve 3. os. pl. přez. Termín *obecněčeský*, který při jejich hodnocení autor užívá (a který je obvyklý i v další literatuře), není zcela vhodný, protože často (např. ve tvaru instr.

pl. typu *z dětma* nebo u pomocné složky kondicionálu *bisme/bizme*) implikuje, že jde o prvek běžně mluvené češtiny „západního typu“, vzniklé nivelizací původních dialektů českých v užším smyslu, a přitom je toto vyrovnávání i jevem „východním“, tj. moravským a slezským (s. 73). Označení *obecněčeský* je ostatně problematické i např. tehdy, označí-li se jím výsledek diftongizace *y > ej*, která zasáhla i podstatnou část Moravy (srov. vývoj tvarů *bývat > bejvat > bévat/bévat* v hanáckých nářečích).⁴ Tato problematičnost však nevzniká vinou autora, ale v důsledku ne zcela jasného významu a termínu *obecná čeština* v lingvistice.⁵ Souhlasit dále nelze ani s rozšířeným tvrzením, že J. Dobrovský byl *kodifikátorem* nové spisovné češtiny (s. 76) – Dobrovského mluvnice z l. 1809/1819, popisující často právě stylisticky a funkčně odstíněné varianty jazykových prostředků,⁶ byla zamýšlena jako příručka pro editory. Skutečné kodifikační ambice mělo asi až Hankovo poměrně volné zpracování Dobrovského mluvnice z r. 1822,⁷ které množství variantních jazykových prostředků, jež vidíme u Dobrovského, významně redukuje.

V oblasti flexe jmen P. Sojka zjistil, že adjektivní formant *-ej* (ve tvarech typu *dobrej*) přes značný výskyt pozic, v nichž by se mohl uplatnit, v rozhlasových dialozích nepřevážil nad spisovnou variantou *-ý* (ve výslovnosti vlastně *-í* – s. 78). V ještě větší míře to platí o substantivních koncovkách gen. pl. *-ejch*, dat. pl. *-ejm* a instr. pl. *-ejma* (s. 81), kde změna *y > ej* proběhla v nekoncové pozici. Významnější je však průnik variant, vzniklých úžením *é > í* na absolutním konci adjektivních tvarů – tvary typu nom. pl. *dobří* v jedné čtvrtině mluvených rozhlasových dialogů silně převažovaly (s. 87) a celkově jsou varianty takto vzniklé zřejmě stabilnějším jevem než varianty vzniklé diftongizací *y > ej* (s. 92). Opět jen málokdy převažuje ve zkoumaných mluvených textech koncovka instr. pl. typu *ženama* (s. 95), jež jinak patří k „nejméně nespisovným“ jevům v neregulované češtině.

Velkou pozornost věnuje autor variantnosti tvarů 3. os. pl. prez., které často signalizují regionální původ mluvčích – ze všech tří skupin zkoumaných tvarů se v textech relativně nejčastěji vyskytly tvary typu *řikaj*, *poslouchaj*, *bejvaj* a *maj* (jejichž lemmata zároveň patří mezi nejfrekventovanější slova vůbec), ale

⁴ ULÍČNÝ, Oldřich (2009). Centrální hanáčtina a centrální čeština – rodné sestry dodnes. *Bohemica Olomucensia*, roč. 1, č. 4, s. 43–48.

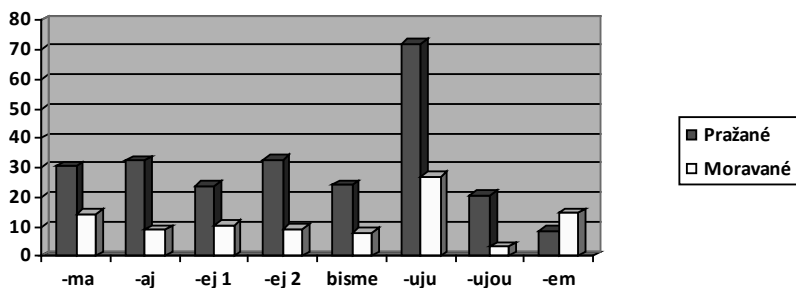
⁵ K různosti pojetí tohoto termínu viz např. KRČMOVÁ, Marie (2000). *Obecná čeština*. In: RUSÍNOVÁ, Eva, ed. *Přednášky a besedy z 33. běhu LŠSS*. Brno: Masarykova univerzita, s. 91–95.

⁶ Podrobněji o Dobrovského mluvnici in BLÁHA, Ondřej (2009). *Funkční stratifikace češtiny*. Olomouc: Univerzita Palackého, s. 22n.

⁷ HANKA, Václav (1822). *Mluvnice čili Saustawa českéhoazyka: podle Dobrowského*. W Praze: u Bohumila Haze.

málokdy měly převahu nad spisovnými variantami (navíc ve čtvrtině zkoumaných textů se nevyskytly ani jednou – s. 99). Spíše jen okrajovým jevem, který se vyskytl jen v jedné čtvrtině rozhlasových dialogů, jsou pak varianty typu 3. os. pl. přez. *prosej/trpěj* (s. 105) a *sázej* (s. 107). Překvapivá je nízká frekvence pomocné složky kondicionálového tvaru *bisme/bizme*, který se ve dvou třetinách textů nevyskytl vůbec, ale v šesti textech měl naopak absolutní převahu (s. 112). Na těchto výsledcích se nepochybně podepsala silná uvědomovanost faktu, že tvar *bisme/bizme* je substandardní.

Poněkud vyrovnanější je užívání tvarů 1. os. sg. přez. typu *kupuju* (s. 116), které byly kodifikovány až r. 1993 a které ještě část mluvčích (dokonce i filologů) pokládá spontánně za substandardní. Přesně opačné statistické rozložení než u tvarů typu *kupuju*, u nichž formant *-uju* převažuje, zjistil autor u tvarů typu 3. os. pl. přez. typu *kupujou*, rovněž (ne zcela šťastně) kodifikovaných v r. 1993. Zde zřetelně převládaly tvary typu *kupují* (s. 119). Okrajová je redukce formantu ve tvarech 1. os. pl. přez. typu *nesem* (a ve tvaru fut. *budem*), která se objevuje jen asi v jedné čtvrtině textů a na rozdíl od jiných sledovaných jevů se zdá být frekventovanější u mluvčích moravských než u mluvčích českých (resp. pražských). Také v případě jevů z oblasti flexe lze na základě statistik v monografii P. Sojky vytvořit graf – opět se soustředíme na rozdíly, zaznamenané u mluvčích z Prahy na jedné straně a u mluvčích z Moravy na straně druhé:

Vysvětlivky: *-ma* (instr. pl. typu *chlapama, ženama, dětma*); *-aj* (3. os. pl. přez. typu *dělej*); *-ej 1* (3. os. pl. přez. typu *prosej*); *-ej 2* (3. os. pl. přez. typu *sázej*); *bisme* (podoba pomocné složky tvaru kondicionálu); *-uju* (1. os. sg. přez. typu *kupuju*); *-ujou* (3. os. pl. přez. typu *kupujou*); *-em* (1. os. pl. přez. typu *nesem*).

K zajímavým zjištěním autor dospěl při sledování míry variantnosti jazykových jevů (resp. míry zastoupení substandardních variant) u jednotlivých mluvčích ve vztahu k jejich sociolingvistické charakteristice. Ve výzkumu P. Sojky

se nepotvrdila teze L. Bayerové,⁸ že ženy jako komunikantky mají otevřenější přístup ke spisovné češtině a projevují větší ochotu ji užívat. Z míry zastoupení substandardních variant ve zkoumaných textech se spíš jeví, že projevy ženských jsou do „míry nespisovnosti“ rovnoměrněji než projevy mužů rozloženy uprostřed mezi výraznou spisovností a výraznou nespisovností (s. 129). To by mohlo naznačovat, že ženy jsou jako komunikantky přirozenější a že stylisticky méně diferencují než muži.

Variantnost mluvených projevů je v jistém vztahu také s věkem komunikantů – podle Sojkova zjištění se největší podíl substandardních variant objevil u komunikantů narozených mezi l. 1950 a 1960 (s. 131). Autor tento fakt vykládá formujícím vlivem uvolněné atmosféry 60. let 20. stol. a cituje starší výrok J. Kořenského, že právě generace narozená v 50. letech vnášela i do intelektuálních projevů nápadné množství mluvených prvků.⁹

Spíše očekávaný je pak fakt, že dominující podíl spisovných variant jazykových prostředků je ve zkoumaném materiálu markantní v projevech vědců, duchovních, ale také úspěšných podnikatelů a manažerů, kteří dovedou využívat výhod, jež do komunikace přináší perfektní image, včetně jazykového (s. 132). Naopak relativně nejnižší je míra spisovnosti v projevech publicistů, spisovatelů a herců – zde k autorovým interpretacím dodáváme, že ve všech případech jde o jazykové profesionály, kteří dovedou stylisticky diferencovat, a jsou tedy schopni i značné jazykové sebestylizace. Jejich profesionální sebevědomí je pak vede k přesvědčení, že se nemusejí uchylovat na neutrální půdu spisovného jazyka a „s přehledem“ se pak často stylizují právě do podoby komunikantů přirozených, nenucených a bezprostředních, vlastně i kriticky vymezených vůči současným normám veřejné komunikace, které takto pozvolna přetvářejí.

Monografie P. Sojky je solidním nástinem skutečné tváře mediální češtiny, a tedy i jedné z podob jazyka reprezentativního a normotvorného. Metodologicky čistým a exaktním popisem, ale i při vědomí, že ani statistická data nemusejí podávat věrný obraz skutečnosti (s. 135), poskytuje Sojkova knížka dobrý základ

⁸ BAYER, Lenka (2003). *Sprachegebrauch vs. Spracheinstellung im Tschechischen: eine empirische und soziolinguistische Untersuchung in Westböhmen und Prag*. München: O. Sagner, s. 303.

⁹ KOŘENSKÝ, Jan, ed. (1998). *Český jazyk. Najnowsze dzieje języków słowiańskich*. Opole: Uniwersytet Opolski, s. 78.

mj. pro úvahy o tendencích ve spisovné češtině, o proměnách jazykových norem a v neposlední řadě i o (ne)potřebnosti některých zamýšlených úprav kodifikace.¹⁰

Ondřej Bláha

PhDr. Ondřej Bláha, Ph.D.
Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého
Křížkovského 10
77180 Olomouc
ondrej.blaha@upol.cz

¹⁰ Tento příspěvek vznikl v rámci projektu *Vzdělávací cyklus Moderní mluvnice češtiny pro studenty magisterských a doktorských programů* (ESF, reg. č. CZ.1.07/2.2.00/15.0275).